

Н. Маланій. Екзистенціалізм в українсько-німецькому літературному просторі (на матеріалі прозових творів про другу світову війну). Studia methodologica, 2014 (38).

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОСТОРИ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ)

Маланій Назар

Кандидат філологічних наук, асистент,
кафедра історії та методики української і світової літератури,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
(УКРАЇНА), 46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2, e-mail: tg67@ukr.net

UDC: 82.2

ABSTRACT

In the article the problem of literary existentialism in its interconnection with expressionism is examined. Basic concepts of existentialism as fictionally-artistic direction are analyzed. The features of existentialism in Ukrainian and German prose about the Second World War are outlined.

Key words: existentialism, expressionism, existential, existential motif, atheism, cordocentrism.

У статті розглядається проблема літературного екзистенціалізму у його взаємозв'язку з експресіонізмом. Аналізуються основні концепти екзистенціалізму як художньо-мистецького напрямку. Окреслюються особливості екзистенціалізму в українській та німецькій прозі про Другу світову війну.

Ключові слова: екзистенціалізм, експресіонізм, екзистенціал, екзистенційний мотив, антеїзм, кордоцентризм.

Дегуманізація особистості, спричинена антагоністичними явищами першої половини ХХ століття, порушила апріорно ціннісне значення буття. Крах екзистенції набув абсолютних значень, вийшовши за межі вивчення самої філософії, він став явищем міждисциплінарним і перейшов у поле дослідження культурології, етики, психології, а особливо літературознавства. Реалізуючи себе в літературі, умонастрій філософії існування утверджував певну структуру людської долі і смисл особистісного життя індивіда [9, 26].

Літературний екзистенціалізм характеризується неоднорідністю свого розвитку, небаченим зближенням неklasичної, ірраціональної філософії та мистецтва, зокрема художньої літератури. Він постає явищем доволі «суперечливим, достатньо умовним [...] визначенням, яке використовується для типологічної характеристики великої кількості концепцій, які тою чи іншою мірою близькі та споріднені, хоча й бувають суперечливими та розбіжними» [1, 926]. Проте, незважаючи на неоднорідність та полівалентність, об'єднуюча особливість цієї течії пов'язана із витлумаченням митцями реальності, насамперед людської екзистенції. Життя унікального індивідуального Я, а не економічні, політичні чи абстрактно-теоретичні проблеми, є основним об'єктом зацікавленень письменників-екзистенціалістів. Буття особистості розглядається як споконвічна, глибоко трагічна метафізична драма, полюсами якої є народження та смерть. Основними її антагоністичними героями є людина і ворожий світ, єдиною можливістю подолання абсурдності якого виявляється рух до справжнього, істинного існування, спрямованого за онтологічні межі, до осягнення трансцендентального Абсолюту. Головні персонажі екзистенційних творів – люди, заглиблені у власний внутрішній світ, багатоликі, самотні, відчужені від суспільства

чи держави, непристосовані до випробувань життя. Письменники поміщають своїх героїв у граничні ситуації буття, змушуючи їх стоїчно бунтувати проти невблаганної невідворотності та примх долі, яка вимагає робити складний, іноді страдницький вибір із несумісних, а почасти і неприйнятних альтернатив. Чимало митців у площині тексту реалізують екзистенціали людського існування та життєві поняття у формі екзистенційних мотивів: часоплину, відчуження особистості, абсурдності оточуючого світу, страху, відчаю, самотності, страждання, смерті, розчинення людини в масі, розгубленості перед випробуваннями межових ситуацій, духовного самостворення, пошуків прихованого сенсу справжнього буття, істини, долі, свободи, стосунків особи з Творцем [11, 53-57]. У цьому плані художня модель екзистенціалізму надзвичайно близька до іншої літературної течії модернізму – експресіонізму. Його концепційною базою стала «філософія життя», містичні, ірраціональні стихії розірваного часу, які були притаманні світогляду творчої інтелігенції, що переживали хаос абсурдного життя, передчуття апокаліптичних подій, які прокотилися світом у вигляді масштабних воєн та революційних рухів першої половини ХХ століття. Такій візії були притаманні потреби у переосмисленні та ревізії усталених норм, вірувань та ілюзій, адже світ втратив свою первісну гармонію в повсякденних безглузких конфліктах. Відтак експресіонізм – це переживання постійної екзистенційної тривоги у відчутті неминучих масштабних катастроф [10, 322-323]. Зв'язок між екзистенціалізмом та експресіонізмом можна порівняти із причиною та наслідком, якщо перший виник як реакція на кризу, то останній став її передчуттям, передумовою. Зближують їх зображувані песимістичні типи самотньої та знедоленої людини із трагічним світовідчуттям, гіперболізація її страждань, творення абсурдної та розшматованої дійсності, в яку поміщено нещасних, зневірених, самотніх та приречених особистостей. Сучасними ж дослідженнями експресіонізму у німецькомовній літературі займається Т.Гаврилів, який упорядкував низку наукових збірників із цієї проблеми [2; 3; 4].

Вплив експресіонізму на літературу до та після Першої світової суголосний із впливом філософії існування на розвиток літератури повоєнної доби середини сторіччя. Екзистенціалістські ідеї посідають особливе місце в українській та німецькій писемній творчості про трагічні події Другої світової. Проте між європейським (німецьким) та українським екзистенціалізмом існувала доволі суттєва відмінність, на яку звернув увагу П.Іванишин: «Якщо екзистенціалізм Європи боровся проти дегуманізації суспільства через нівелюючий вплив техногенної цивілізації, то українські мислителі вирішували попри цю ще й іншу, страшнішу проблему... існування (виживання!) нації в умовах денационалізуючої окупації рідної землі» [8, 68].

Остання світова війна стала переломним етапом в історії новітньої української літератури, яка в силу історичних обставин зазнала вимушеного розколу на радянську та діаспорну. Художня творчість радянської України, що стосувалася подій війни, часто була заручницею пануючої марксистсько-ленінської ідеології, жертвою всюдисущої цензури. Культурні та мистецькі доктрини тогочасної комуністичної держави активно використовували, точніше експлуатували воєнні та окупаційні події для маніпулювання масовою свідомістю, що приводило до її милітаризації. Писемне слово слугувало визначальним елементом творення міфологем, які гіперболізували категорії подвигу, героїзму, місії чи самопожертви. Аксиомами радянської літератури стали екстремальна модальність, поляризація імагологічних вимірів «свого» і «чужого», гіперболічно негативне змалювання усього німецького як ворожого. Героїчно-патетична інтерпретація війни з її парадною риторикою возвеличувала роль держави, партії, вождя у перемозі. У такому потрактуванні подій часто губився внутрішній простір персонажів, індивідуально-драматичний вияв досвіду буднів та людських страждань. Чимало видатних митців у просторі радянської України підпали під гнітючий тиск режиму і були обмежені у вираженні власних мистецьких ідей та можливостей. Серед них – Олесь Гончар, Олександр Довженко та багато інших, які вимушені були творити однобічну, «єдино правильну» концепцію погляду на складний відтинок національної історії [7, 54].

Альтернативну інтелектуально-філософську рефлексію духовних і психологічних випробувань війни пропонує проза митців діаспори. Після перемоги у Великій вітчизняній Радянського Союзу та поразкою визвольних змагань багато представників української інтелігенції були змушені покинути батьківщину, рятуючись від комуністичного режиму. Опозиційний художній дискурс, пропонуючи українську проекцію військових подій, дисонує із

культурною парадигмою української радянської літератури. Відмінним є вектор осмислення війни. Представники емігрантської творчості розглядають її з погляду не переможців, а переможених, що зближує їхні погляди із думками, висловленими німецькими письменниками. Різниця стає особливо відчутною у мірі відкритості, широті осяжності, багатоаспектності висвітлення сторінок української національної трагедії та морально-етичних матриць. Серед творів митців діаспори, які розвінчували основні міфологеми радянського воєнного міфу, знаковими є роман «Людина біжить над прірвою» і повість «Огненне коло» Івана Багряного, книги споминів і вражень «На коні білому» і «На коні вороному» та роман «Чого не гоїть вогонь» Уласа Самчука; збірка оповідань «Одчайдушні» Олекси Гай-Головка. Творчість цих письменників тяжіє до виявів літературного екзистенціалізму, який, перенесений на ґрунт тогочасних українських історичних та культурних реалій, розв'язував проблеми не лише індивідуальної людської екзистенції, а й розглядав їх крізь призму категорії національного. Для українців, які упродовж століть були бездержавним народом, завжди гостро поставало питання утвердження національно-патріотичних ідей, здобуття й утвердження довгоочікуваної незалежності, в тому числі й культурно-мистецької. Не дивно, що Друга світова війна сприймалася як надія на визволення і від німецького, і від радянського поневолення. І.Руснак у ґрунтовному дослідженні творчості Уласа Самчука слушно зауважувала, що перед митцями еміграції стояло завдання надзвичайної ваги – творення такої літератури, яка б могла гідно представляти незацікавленому світовому співтовариству великий європейський народ із самобутніми мистецтвом та культурою. Адже глибоко ідейне художнє слово могло сприяти вирішенню низки планетарних проблем, а також через свій націотворчий та місійний характер утвердити нову Україну [12, 35].

Мотиви боротьби, позначені трагедією самотнього, багатостраждального малого українця в умовах війни, стали ключовими елементами роману Уласа Самчука «Чого не гоїть вогонь». Генеза становлення головного героя Якова Балаби (Трояна) розглядається на тлі опису військових операцій та бойових дій. З розгортанням сюжету твору відбувається розширення концепту ворога, звуження «свого» та збільшення «чужого» простору. Поряд із зображенням батальних сцен автор розгортає оповіді буднів та свят. Звичаєва обрядовість, справжній, а не бутафорський героїзм, любовна фабула творять неповторний симбіоз національного та індивідуального людського буття. Трагедія національної катастрофи поряд із заглибленням в індивідуально-особистісний, внутрішній світ персонажів стали невід'ємними елементами концептосфери творчого доробку іншого письменника-емігранта Івана Багряного, про що свідчить семантичне наповнення уже самих назв його творів «Людина біжить над прірвою» та «Огненне коло». Вони стали втіленням заперечення радянського міфу війни, символом антиколоніальної та антивоєнної інтерпретаційної моделі красного письменства українського зарубіжжя. Гомогенній комуністичній схемі, яка пропонувала парадно-оптимістичний, одновалентний опис війни, що ігнорувала національний досвід, митець протиставив гетерогенну екзистенційно-антропологічну візію воєнних та окупаційних подій, що стала основою моделювання альтернативного художнього канону та шкали нових ціннісних імперативів у спільному хронологічному вимірі [5].

Водночас екзистенціалістський підхід повноправно можна залучити і до аналізу антропологічно зорієнтованої повоєнної німецької літератури, яка в силу геополітичних обставин теж зазнала болісного поділу. Повоєнна країна була розділена на дві сфери впливу. Федеративна Республіка Німеччина спиралася на західну модель суспільно-політичного розвитку, а Німецька Демократична Республіка опинилася по інший бік залізної стіни, під впливом Радянського Союзу. 1945 рік для німецької інтелігенції Західної Німеччини став переломним, «нульовим пунктом», історія поділилася до і після поразки. Матеріальні та духовні румовища, знищене національне минуле, скомпрометовані моральні та етичні цінності і традиції у всіх сферах буття – від політичного і державного ладу, до культури, літератури, мистецтва, все довелося починати з початку, практично з «нуля». Німецькі філософи, письменники та громадські діячі вдалися до активної відбудови життя приниженої та зруйнованої країни. Процес відновлення був пов'язаний із переосмисленням тяжкого досвіду війни, місцем індивідуальних та колективних страждань у час кризи свідомості. Усвідомлення поразки, відчуження, пошук втраченого Бога утвердили екзистенційне світобачення повоєнної німецькомовної літератури.

Після вражаючого національного краху саме екзистенціалізм значною мірою формував німецькомовну повоєнну літературу. Особистісні та колективні випробування, досвід, здобутий у межових ситуаціях війни, поставили під сумнів позитивне тлумачення не тільки життя, а й смерті. Набули поширення твори, теми, мотиви та образи, які експлікували різноманітні форми соціального та духовного аутсайдерства, відсутність синхронності часу і простру, розірваність, розшматованість та втрату надії на майбутнє. Тексти стали художніми виразниками національної та світової антропологічної кризи, де війна сприймалася могутньою та незрозумілою катастрофою, історичною аномалією, яка згубила не один індивідуальний універсум, водночас поставивши під сумнів існування увесь світ. Значного розголосу набула зокрема праця К.Ясперса «Питання відповідальності» [13]. Осмислений у ній екзистенціал вини згодом став одним із наріжних мотивів досліджуваних творів, особливо роману «Час жити і час помирати» Еріха Марії Ремарка. Неперевершений прозаїк, романіст зумів передати буття людини в складних історичних умовах Другої світової війни та повоєнного періоду на прикладі скитань та пошуків головного персонажа Ернста Ґребера. Через прихід Адольфа Гітлера до влади та заборону власної творчості, письменник змушений був покинути країну. Після війни, так і не повернувшись на батьківщину, він у вигнанні продовжив свою письменницьку діяльність, спрямовану на осуд воєнних та повоєнних реалій Європи середини ХХ століття.

Не менш значимим німецькомовним прозаїком цього періоду є Гайнріх Бьолль – один із найвидатніших письменників ФРН, лауреат Нобелівської премії. Будучи солдатом вермахту, він перебував на території сучасної України. Наша земля набула повноцінного висвітлення у його художньому доробку («Поїзд точно за розкладом» і численних оповіданнях) та епістолярній спадщині. Ранні твори автора – це рефлексія побаченого і пережитого за довгих шість років війни. Його творча позиція узагальнювала пануючої серед тогочасної мистецької інтелігенції художні пошуки: «Перші письменницькі спроби нашого покоління після 1945 визначали як літературу руїн, намагаючись таким чином відмахнутись від неї. Ми не заперечували такого визначення, оскільки воно було цілком доречним: люди, про яких ми писали, дійсно жили в руїнах; вони вийшли з війни; чоловіки і жінки, однаковою мірою зранені; і діти також. І погляд у них був гострий: вони все помічали. Життя їхнє ніяк не можна було назвати мирним; їхнє оточення, їхнє почування – ніщо в них і навколо них не було ідилічним; і для нас, які писали, вони були такими близькими, що ми ототожнювали себе з ними. [...] Тож ми писали про війну, про повернення додому і про те, що ми побачили на війні, і що ми застали, повернувшись додому». Літературу такого типу Гайнріх Бьолль означає, як «літературу про війну, про повернення і про руїни» (Kriegs-, Heimkehrer- und Trümmerliteratur) [14, 36]. Паралельно також з'явився термін «література скалічених» (Versehrtenliteratur), основними персонажами якої ставали справді екзистенційні персонажі, на долю яких випали примусова солдатчина, моровище, жах, голод і холод Другої світової, смерть близьких і рідних, знищені домівки та біль повернення. Тяжіння німецького письменника засвідчує факт присутності інтертекстуальних маркерів у його творах. Так у романі «Де ти був, Адаме?» прозаїк використовує два епіграфи: перший – із щоденників «Денні й нічні книжки» («Tag und Nachtbücher») німецького теолога та християнського екзистенціаліста Теодора Геккера та інший – із «Військового льотчика» французького письменника-екзистенціаліста Антуана де Сент-Екзюпері.

У першій половині ХХ ст. українські етнічні землі, на відміну від державницьких народів Європи, були розшматовані та існували у складі інших національних спільнот. Бездержавний статус України стимулював вітчизняну творчу інтелігенцію до ствердження власної національної самобутності та практичних шляхів реалізації української соборності. Вплинувши на художню творчість, екзистенційний умонастрій став унікальним культурно-мистецьким феноменом багатьох європейських національних літератур, зокрема розділених української та німецької, у межах яких митці широко застосовували екзистенціалістську формулу, часто підсилену експресіоністською манерою вираження при полісемантичній інтерпретації стражденного існування людини воєнного та повоєнного часу. Екзистенція «маленької» людини тієї доби, зазнавши художнього переосмислення, втілилась у низці художніх текстів у формі екзистенціалів, пов'язаних із ними неоднорідною та багаторівневою часопросторовою структурою, неоднозначними релігійно-духовними виявами, складною міжтекстовою взаємодією, антиномічністю імагологічних полюсів «свого» та «чужого»,

пошуками національного та загальнолюдського у міжнаціональному конфлікті, заземленому у всеохоплюючий і трагічний стан відчуженості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всемирная энциклопедия. Философия. XX век. / Гл. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. – М. : Минск: АСТ : Харвест, 2001. – 1312 с.
2. Експресіонізм : Зб. наук. праць / Упорядник Т.Гаврилів. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2002. – 154 с.
3. Експресіонізм : Зб. наук. праць / Упорядник Т.Гаврилів. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. – 174 с.
4. Експресіонізм : Зб. наук. праць / Упорядник Т.Гаврилів. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2005. – 152 с.
5. Захарчук І.В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) : монографія / Ірина Василівна Захарчук. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
6. Захарчук І. Друга світова війна: досвід історії – досвід літератури / Ірина Захарчук // Слово і час. – К., 2007. – № 6. – С. 15-24.
7. Захарчук І. Друга світова війна і художній досвід української еміграційної літератури / Ірина Захарчук // Дивослово : Науково-методичний журнал. – 2007. – № 9. – С. 54-58.
8. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин // Мандрівець. – 2009. – № 2. – С. 4-17.
9. Коссак Е. Экзистенциализм в философии и литературе / Ежи Коссак. – М. : Политиздат, 1980. – 360 с.
10. Літературознавча енциклопедія : у двох томах / [автор-укладач Ю.І.Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 1. – 608 с.
11. Пахаренко В.І. Начерк Шевченкової етики / Василь Іванович Пахаренко. – Черкаси : Брама–Україна, 2007. – 208 с.
12. Улас Самчук: художнє осмислення української долі в ХХ столітті : Зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської наук. конф. 11-13 трав. 2005 р. (Рівне-Дермань-Тілявка-Кременець), Вип.ХV спец. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 348 с. – (Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство).
13. Jaspers K. Die Schuldfrage. Eine Beitrag zur deutschen Frage / Karl Jaspers. – Zürich : Artemis Verlags-AG, 1946. – 96 s.
14. Krauss H. Vom Nullpunkt zur Wende... : Deutschsprachige Literatur nach 1945. Ein Lesebuch für die Sekundarstufe Erweiterte Neuausgabe / Hannes Krauss. – Essen : Klartext, 1999. – 289 s.